

Слободан Г. Марковић:

Два столећа борбе за демократски поредак у Србији

Буквар Демократије

Избијањем Првог српског устанка, 1804 године, у Смедеревском санџаку*, пре тачно два века, Србија се поново појавила на историјској позорници, неких тринадесет година након пада средњовековне српске деспотовине, 1459. Устанак је избио на периферији Отоманског царства које је, почетком XIX века, показивало значајно заостајање за западном Европом, у економском и технолошком смислу.

Стварање самосталне управе показало се као тежак посао. Устаничка власт била је једна, на брзину склепана власт која је почивала више на ауторитету народних вођа него на установама, поникла из сељачке средине, без упоришта у градовима, а ослоњена на непросвећено становништво. На таквим незавидним основама постављени су темељи будуће српске државе.

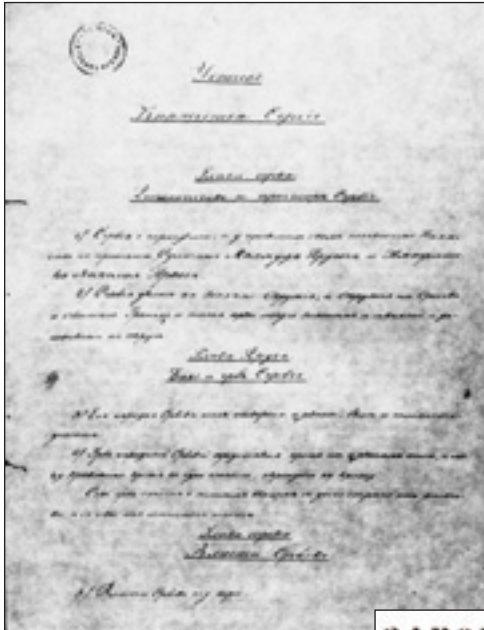
Раздобља у освајању демократије

У погледу изградње државности, уставности и демократије, историја Србије у XIX веку могла би да се подели на следећа раздобља:

- 1. 1805–1813, Борба за самосталну Србију.** Први српски устанак почео је као буна незадовољних хришћана који су тражили од султана да се поштују њихова права (1804). Наредне године устанак се преобразио у борбу за самосталну Србију. Устанак се завршио сломом 1813.
- 2. 1815–1838, Борба за консолидовање српске аутономије.** Након Другог српског устанка (1815), вођа устанка, књаз Милош се усмено договорио са Марашли Али пашом о аутономним правима Срба. *De facto* аутономија из 1815, постала је правно призната султановим хатишерифом из 1830, а књаз Милош постао је признати владар Србије. Милош је ударио темеље српској држави, учвршћујући своју личну власт, али по цену убиства свих главних политичких противника. Владавина кнеза Милоша представљала је по облику деспотизам како је то приметио још Слободан Јовановић. Године 1838. Султанова „провинција Србија“ добила је први међународно признати устав, тзв. Турски устав, чиме је деспотизам заменила олигархија чланова Државног савета. Устав донет три године раније, познат као Сретењски, имао је либералније поставке, али никада није ступио на снагу због отпора великих сила.

Два столећа борбе за демократски поредак у Србији

* Званични турски назив за Београдски пашалук.

Сретењски устав из 1835. доносио је, за то време, либерална решења, али никада није ступио на снагу због отпора великих сила.

Српски грађански законик из 1844. заштитио је приватну својину (чл. 211-213), чиме је ударио темељ развоју капитализма у Србији. Представља трећи грађански законик у свету након Наполеоновог и Аустријског грађанског законика

* Члан 46. гласи: „Сваки Србин, који је пунолетан и плаћа грађански данак на имање, рад или приход, има право да бира посланике или поверенике.“

3. 1838–1858, Стварање државног апарата. Децембра 1838. донет је Устав књажевства Србије тј. Султански хатишериф, први српски устав који је ступио на снагу. Овај устав формално је прогласио турски султан Махмуд II, па се назива и Турски устав. Прва српска влада именована је 1835, по Сретењском уставу. Прва влада именована по Турском уставу ступила је на дужност, јануара 1839. Режим уставобранитеља (1842–1858) увео је у Србију вишестепену судску организацију као и бирократски апарат. Важно постигнуће овог режима било је доношње Српског грађанског законика 1844. Тек од времена уставобранитеља може се говорити о Србији као држави у модерном смислу ове речи, дакле о држави у којој постоје установе.

4. 1858–1889. Борба за демократију. Борба за увођење демократије у Србији почиње на Светоандрејској скупштини када је глас дигла либерална опозиција (1858). Апсолутизам друге Милошеве (1859–1860) и просвећени апсолутизам Михаилове владе (1860–1868) спречили су увођење демократије у Србију. Устав од 1869, тзв. Намеснички устав, представљао је важан корак ка демократији јер је уведена стална Народна скупштина, као и готово опште гласачко право за пунолетне мушкарце.* Скупштина, међутим, није имала право законодавне иницијативе, а ни влада није била одговорна Скупштини.

Даљи важан корак ка демократизацији је увођење политичких странака од почетка осамдесетих година када се образују три странке: радикали, напредњаци и либерали. До овог времена у Србији су постојали пре политички клубови и струје, него странке са организацијом. Током осамдесетих година напредњаци су учинили доста на модернизацији Србије, али је одговорност владе Скупштини уведена тек Уставом из 1888 (усвојен је јануара 1889. по новом календару). Тада је први пут уведена демократија у Србији, мада у атмосфери одмазде због прогона напредњака који су спроводили радикали.

Слободан Г. Марковић:

Два столећа борбе за демократски поредак у Србији

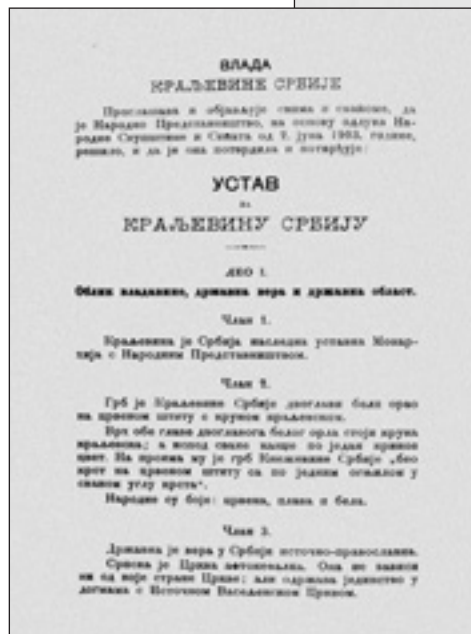
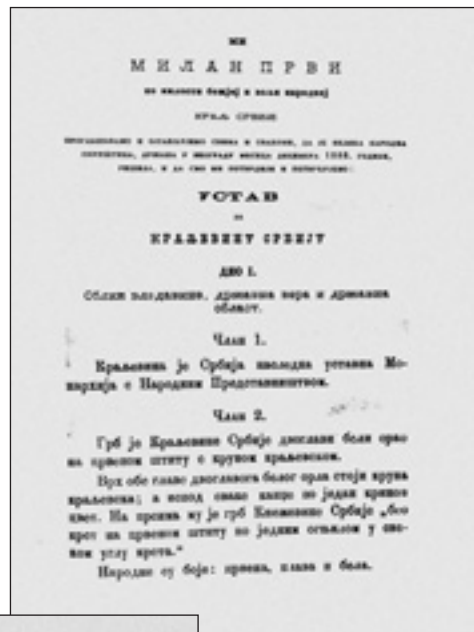
Буквар Демократије

У овом раздобљу довршена је државност Србије. Последњи турски гарнизони напустили су српске градове 1867, а Србија и Црна Гора су постале независне одлуком Берлинског конгреса (1878). Четири године касније Србија постаје Краљевина чиме јој је подигнут ранг међу европским државама.

5. 1889–1903. Борба за очување демократије. Демократија је у Србији оспоравана од самог увођења. Најпопуларнија радикална странка је чинила покушаје да очува демократске тековине, али су оне, ипак, суспендоване државним ударом краља Александра Обреновића 1893, а затим и формалним повратком на Устав из 1869. наредне године. Тако је Намеснички устав поново ступио на снагу 1894. и важио до 1901. Демократија је поново уведена Мајским превратом, 1903.

6. 1903–1915. Период консолидовања демократије. Мајским превратом је обновљена демократија, али је она била доведена у питање неуставним мешањем војних завереника. Године 1906. политичке странке су преузеле претежан утицај у држави. Настојања да се демократија консолидује била су ометена Анексионом кризом (1908–1909), Балканским ратовима (1912–1913), и избијањем Првог светског рата. Ипак, ако не „златно доба“ демократије, како су га неки историчари и публицисти назвали, ово је свакако раздобље демократског поретка у Србији.

Важно је напоменути да је монархија у Србији прошла током XIX века све облике: апсолутни, уставни и парламентарни. Главна тачка разликовања уставне од парламентарне монархије била је у томе што уставна монархија ограничава власт владара, али то не значи обавезно постојање скупштине, а влада је под снажним утицајем владара. У парламентарној монархији влада одговара скупштини што је у Србији уведено Уставом из 1888.

Уставом из 1888. први пут су створени услови за увођење демократског поретка у Србији. Његовим усвајањем почиње прво раздобље демократије у Србији (1888-1893)

Устав из 1903. је незнатно измењен Устав 1888. Његовим усвајањем почиње друго раздобље демократије у Србији (1903-1915)

Србија — социјално, етнички и верски хомогена земља

Борба за демократију у Србији, током XIX века вођена је у условима претежно сељачке земље (94% — 1834, 92% — 1859, 86% — 1900), и преовлађујућег егалитарног духа. Вук Караџић је 1827. приметио у *Даници*: „Народ српски нема други људи осим сељака. Оно мало Срба, што живи по варошима, као трговци... и мајстори... зову се варошани, и будући да се турски носе и по турском обичају живе... зато они не само што се не броје међу народ српски, него ји народ још и презире...” Сељачка подлога давала је снагу демократском покрету, али је најчешће представљала сметњу за либералне идеје. Сеоско становништво било је животно заинтересовано за заштиту својине, и за што мање порезе, али не и корпус грађанских права.

Кнежевина и Краљевина Србија је била верски и етнички хомогена земља. По првом детаљном попису из 1866, било је 87% Срба, за њима је следило 10,5% Влахa, и 2% Цигана/Рома. Будући да Власи нису имали национални покрет, и да су били истоверни са Србима, они су се брзо асимиловали, па је постотак Срба порастао на 95,4% до 1910. У верском погледу православних је по свим пописима од 1866. до 1910. било око 99%. Тек припајањем Косова и Македоније 1912/1913. ова је слика нарушена. У целини, политичка елита која је живела у верски и етнички хомогеној земљи није била свесна сложености које настају у хетерогеним државама, нити је имала искуства у раду са вишенационалном скупштином.

Први светски рат оставио је пустош у Србији која је изгубила око четвртину становништва у ратним операцијама, услед болести и одмазди. Ово трауматично искуство ојачало је схватања да је потребно створити јаку државу која ће бити брана поновном покоравању земље, а веровало се да једино централистичка држава може бити јемац самосталности.

Зато је **Краљевина Срба Хрвата и Словенаца** створена децембра 1918, добила централистички устав 1921 (Видовдански устав), упркос противљењу највећег

Српска држава остварила је изузетан најредак од доба српских устанака до почетка XX века по постојању демократизације, увођења уставности и постојања слобода и права човека, постојању ако се има у виду њена социјална подлога. Овоме је велики допринос дала интелектуална елита мукоштрпно стварана, од уставничких дана, када је једва било писмених људи у Србији, до почетка XX века када је већ постојао интелектуални слој образован на западно-европским универзитетима. У Краљевини Србији јављају се и прва удружења грађана, и стручна удружења. Поред тога слобода штампе је након 1903. постојала завидан ниво. Све је ово остварало услове за стварање аутономних области друштва у односу на државу, што је за стварање елемената грађанског друштва. Важна препрека овом циљу био је доминантно сеоски карактер становништва који је са собом носио патријархална схватања.

Слободан Г. Марковић:

Два столећа борбе за демократски поредак у Србији

Буквар Демократије

дела хрватских посланика. Овакво усвајање устава отворило је национално питање које је потресало Краљевину и завршило се укидањем демократије и увођењем личне власти краља Александра Карађорђевића, тзв. Шестојануарска диктатура. Од верски и етнички хомогене државе стигло се у крајње сложену државу. Краљевина је 1931. имала 48,7% православних, 37,45% римокатолика и 11,2% муслимана, а сваки од трију водећих народа (Срби, Хрвати и Словенци), већ је имао изграђену националну свест и национални покрет. У условима неинтегрисаног економског простора овакве разлике су се тешко правилазиле.

Последњи слободни избори одржани су у Краљевини СХС 1927. године. Устав из 1931 (тзв. Октроисани устав), значио је повратак са парламентарне на уставну монархију, и повећани утицај владара на владу. Пораст ауторитаризма у Краљевини током тридесетих година збивао се под сенком сличних тежњи у другим деловима Европе.

Окупацијом Србије од стране нациста, и њихових савезника, 1941. почиње **тоталитарна епоха** која ће трајати петнаестак година (1941–1955). Нарочито су тешке године биле 1941. упамћена по масовним стрељањима Срба од стране нациста, и 1944. када се разбукнуо грађански рат између комунистичког (партизанског) и монархистичког (четничког) покрета у Србији. Ослобођење од нациста (1944) није довело до обнове демократије, већ до увођења једнопартијског система, под плаштом Народног фронта. Изборе у новембру 1945. бојкотовале су главне опозиционе странке због атмосфере страха, и изразито неравноправних услова надметања. У другој половини 1947, јавно је прокламовано да КПЈ представља водећу политичку снагу у земљи, чиме је озваничен политички монизам, и уведена партијска држава.

Стварањем војне специјалне јединице ОЗНЕ, по узору на НКВД, маја 1944, нове комунистичке власти ставиле су јасно до знања да желе потпуну контролу над државом. Од 1946. ова јединица преименована је у Управу државне безбедности, злогласну УДБУ, која је деловала без икакве контроле. И ОЗНА, и УДБА, су имале неограничена овлашћења да хапсе и ликвидирају политичке противнике. Тек средином 1952. УДБА је престала да буде војна формација. Преко ОЗНЕ и УДБЕ спроведен је талас црвеног терора, најпре против грађанске класе (претежно до 1947), а касније против комунистичких неистомисљеника који су стали уз Стаљина, и СССР, у сукобу са Јосипом Брозом (1949–1955). По овлашћењима, и ванустановној моћи, коју је себи прибавио Јосип Броз је брзо постао диктатор Југославије.*

Видованским уставом из 1921, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је добила централистичко уређење. Њиме се озваничава треће раздобље демократије у Србији и прво у Југославији (дец. 1918 – јан. 1929)

* Јосип Броз Тито је био председник владе Југославије (1945–1953), а затим председник Југославије од 1953. до смрти. Био је и врховни командант Југословенске народне армије. Од 1937. био је генерални секретар, а од 1966. председник једине дозвољене партије – Комунистичке партије Југославије, која је 1952. преименована у Савез комуниста Југославије.

Промена спољнополитичке оријентације и све веће ослањање на САД од 1950, довело је до омекшавања режима и постепеног преображаја у блажи ауторитарни облик поретка до средине педесетих, што је укључило и спољнополитичко отварање према Западу. Као година краја масовних прогона присталица Стаљина може се узети 1955. Две године раније умро је Стаљин, а нови први секретар совјетских комуниста Никита Хрушчов је током посете Београду, јуна 1955, потписао Београдску декларацију којом је одбацио Стаљинову политику према Југославији.

Ауторитарни поредак. Током шездесетих су ојачали облици слободног изражавања, али остао је неокрњен монопол Савеза комуниста Југославије и њеног вође. Уставом из 1963, тзв. Повељом самоуправљача, одређена је водећа улога Савеза комуниста у друштву, а Уставом из 1974. ова улога је још више ојачана. Јосип Броз постао је доживотни председник СФРЈ и председник Савеза комуниста без ограничења трајања мандата (1974), чиме је уведен јединствен државни поредак — републиканска монархија. Смрћу диктатора, на власт је по Уставу дошло деветочлано председништво,

чиме је поново уведен олигархијски поредак, који је владао у Србији све до консолидације моћи Слободана Милошевића и увођења његове личне власти што се догодило до 1989.

Држава је, у међувремену, неколико пута мењала име. Најпре Демократска Федеративна Југославија — ДФЈ (7. март — 29. новембар 1945), затим Федеративна Народна Република Југославија — ФНРЈ (29. XI 1945 — април 1963), и на крају Социјалистичка Федеративна Република Југославија — СФРЈ (април 1963—1991). Промене назива требало је да означе ход државе ка највишем облику народне демократије „самоуправном социјализму“.

Озваничење плурализма у Србији Уставом из 1990, и одржавање првих вишестраначких избора није довело до стварања демократског поретка. Ослоњен на службе безбедности и полицију Слободан Милошевић је држао све полуге власти одржавајући фасаду вишестраначког система, уз плебисцитарну подршку у првим годинама власти. Дobar познавалац Милошевићеве владавине Ленард Коен назвао је његов поредак мешавином личног и бирократског ауторитаризма, који је попримао теже и лакше облике прогањања у зависности од ситуације.

Југословенски диктатор Јосип Броз у срдачном разговору са Кубанским диктатором Фиделом Кастром

Табела која следи даје хронологију трију врста владавине у Србији у последњих две стотине година: демократије, ауторитарног поретка и тоталитаризма. Из табеле се види да су Србија и Југославија, у довековној модерној историји, имале четири раздобља демократије (1889–1893; 1903–1915; 1918–1929; 2000–2004). Следећа минимална мерила је потребно задовољити да би се један поредак могао назвати демократским: 1. постојање вишестраначког система, 2. одржавање поштених и фер избора, 3. уставни оквир који обезбеђује парламенту довољна овлашћења, и који му даје могућност да смени владу која је изгубила већину у скупштини, 4. постојање независног судства. Ова четири мерила су била углавном испуњена, само у поменутим четирма раздобљима.

Као што се из табеле види Срби су живели у демократији скоро 30 година или 15% претходне довековне историје. Током XX века (заправо у раздобљу 1903–2003) постоји су нешто другачији. Око 26% проведено је у демократији, 14% у тоталитарним режимима, а око 60% у различитим ауторитарним порецима. Низак постотак живота проведеног у демократским порецима није тако упадљив када је у питању XIX век. Ваља имати у виду да су и многе

* До хатишерифа из 1830, најпре српски прваци, а од Митровске скупштине (1817) књаз Милош лично, владају *de facto* Србијом док је њен формални владар отомански султан Махмуд II.

** Узео сам 1989. као почетак личне власти Слободана Милошевића мада 1987. или 1988. могу, такође, да се узму као почетне године. Маја 1989, он је именован за председника Председништва СР Србије што је озваничило формални почетак његове личне власти.

*** Из овога треба да се изузме раздобље од 12. марта до 22. априла 2003. када је у Србији заведено ванредно стање што је, укључило и суспензију битних људских права и правних процедура. Ових четрдесет дана спадају у ауторитарни поредак.

Владар	Врста владавине	Раздобље
„Понд“ Карађорђе	Калебаше између апсолутизма војска, и регионалних апсолутизма народних првака	феб. 1804—окт. 1813.
Махмуд II, отомански султан	Апсолутна монархија	окт. 1813—јесен 1813.
Српски прваци*	Олигархија	јесен 1813—нов. 1817.
Књаз Милош Обреновић	<i>De facto</i> апсолутна монархија	нов. 1817—јун 1839.
Уставнобранилац	Уставна монархија — олигархија	јун 1839—дец. 1838.
Књаз Милош Обреновић	Апсолутна монархија	јан. 1839—сеп. 1860.
Књаз Милош Обреновић	Просвећени апсолутизам	сеп. 1860—јун 1868.
Регент	Просвећени апсолутизам	јун 1868—јул 1869.
Регент	Уставна монархија	јул 1869—авг. 1872.
Књаз/књаз Милош Обреновић (1868–1889)	Уставна монархија	авг. 1872—јан. 1889.
Краљ Александар Обреновић	Парламентарна монархија	јан. 1889—апр. 1893.
Краљ Александар Обреновић	Лична власт	апр. 1893—мај 1903.
Краљ Петар I Карађорђевић	Парламентарна монархија	јун 1903—окт. 1915.
Централне снаге (Аустро-Угарска, Немачка и Бугарска)	Војна окупација	окт. 1915—нов. 1918.
Регент/краљ (од 1921) Александар Карађорђевић	Парламентарна монархија	дец. 1918—јан. 1929.
Краљ Александар Карађорђевић	Лична власт	јан. 1929—сеп. 1931.
Краљ Александар Карађорђевић	Уставна монархија	сеп. 1931—окт. 1934.
Кнез-регент Павле Карађорђевић	Уставна монархија	окт. 1934—мај 1941.
Трећа рајх и њени савезници	Војна окупација — тоталитарни поредак	апр. 1941—јесен 1944.
Јосип Броз Тито	Лична власт заснована на терору <i>Одне/Удбе</i>	јесен 1944—1955.
Јосип Броз Тито	Лична власт	1955—мај 1974.
Јосип Броз Тито	„Републичанска уставна монархија“	мај 1974—мај 1980.
Председништво и ЦК СКС	Олигархија	мај 1980—мај 1989.
Слободан Милошевић	Лична власт	мај 1989***—окт. 2000.
Влада Србије	Парламентарна демократија	окт. 2000—феб. 2004.***
УКУПНО:		
Тоталитарни поредак		14,5 година Нил 7%
1. Нацистичка окупација, 3,5 године		
2. Лична власт Јосипа Броза заснована на терору <i>Одне/Удбе</i> , 11 год.		
Ауторитарни поредак		155,5 година Нил 78%
1. Апсолутна монархија, 35 година		
2. Просвећени апсолутна монархија, око 9 година		
3. Олигархија 30,5 година (од тога у монархији, 21,5 г.; у републици, 9 година)		
4. Уставна монархија, 29 година		
5. Аустро-немачка војна управа, 3 године		
6. Лична власт/диктатура, скоро 43 године		
6. Републичанска уставна монархија, 6 година		
Демократски поредак		30 година Нил 15%
1. Парламентарна монархија, више од 26 година и 8 месеци		
2. Парламентарна и демократска република, 3 године и 3 месеца		

Студентске демонстрације
1996. године против
ауторитарног режима
Слободана Милошевића

и тоталитарним порецима. У размерама балканске историје искуство Србије није необично, јер је Хеленска република/краљевина једина балканска држава која је провела преко половине претходног столећа у демократији.

Србија се од владе уставобраниошља приближавала западноевропском моделу демократије, али од 1929. почела је да се колеба када је у њеној демократији, а од 1944. постојало је у Србији најбољи овај модел. Зашто период од 1929. до 2000. представља уједначени усек у погледу освајања демократских слобода, а посебно раздобље од 1941. до 1955. Конинуирано раздобље недемократског поретка од преко седамдесет година приближно је једнако просечном животином веку грађанина Србије. Са оваквим искуством јасно је да ће за њу консолидацију демократије бити потребно мноо година, можда и десетлећа.

Препоручена литература

За уставну и политичку историју Србије XIX века непревазиђен је опус Слободана Јовановића, објављен у сабраним делима: *Уставобраници и њихова влада (1838–1858)*, књ. 3; *Дружа влада Милоша и Михаила*, књ. 3, *Влада Милана Обреновића*; књ. 4 и 5, *Влада Александра Обреновића*, књ. 6 и 7, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990.

За статистичке податке о Кнежевини/Краљевини Србији видети: Holm Sundhausen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914* („Историјска статистика Србије“), R. Oldenbourg Verlag, Минхен 1989. За статистичке податке о Југославији од 1921. до 1991. доступно је електронско издање: *Пойис 91. — електронско издање књиџа йойиса 1991*, Савезни завод за статистику, Београд 1998.

Добар преглед историје Југославије, без идеолошких примеса, и заузимања страна у југословеним споровима, дао је амерички историчар Џон Р. Лемпи (John R. Lampe), *Југославија као историја: била двајути једна земља*, Дан Граф, Београд 2004.

За либерално наслеђе у Србији видети: *Либерална мисао у Србији* (уред. Ј. Тркуља и Д. Поповић), ЦУПС и Фондација Фридрих Науман, Београд 2001.

За Србију у време Слободана Милошевића видети: Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević* („Змија у њедрима. Успон и пад Слободана Милошевића“), Oxford and Boulder CO: Westview Press, 2001. Ускоро се очекује српски превод.

Колико је мало
потребно да човек, под
утиском идеологије почне
да се понаша глупо!

Питања

Током XIX века у Србији је демократија направила крупне кораке. У већем делу XX века Србија-Југославија је почела да заостаје у освајању демократије. Зашто?

□ У каквом поретку су наши преци највише живели у претходних две стотине година?

✓ Становници Србије су њровели њреко четџири њетџине њретџходноџ двовековноџ раздобља у разним недемократџским њореџима. То су били њореџи у којима нису сви џрађани уџивали џеднака њрава, у којима судџтво њије било независно од изврџине влаџти, и у којима њије сџроведена њодела влаџти, и у којима нису њосџојале сџранке или је било забрањено њосџојање њолиџичких сџранака.

□ Како историџско наслеђе Србије утиче на владавину права?

✓ Нема сџабилне демократије без владавине њрава. За увођење владавине њрава њоџребно је да њоред снаџних уџтанова, у друџиџву делују џрађани који су свесни своџих њрава, и који су сремни да их бране. Да би овакви џрађани чинили веџину џедноџ друџиџва њоџребно је да њрође неколико десетџлећа џивоџа у демократџском њоретџку.

□ Које је најдуже раздобље недемократског поретка у Србији и Југославији у новијој историји?

✓ Од Шесџојануарске дикџатуџе, уведене 1929, џрађани Јуџославије џивели су у разним облицима недемократџских њоредака (ауџториџарним и џоџталиџарним) све до 2000. џодине.

